

Społeczno-polityczny kontekst edukacji o Holokauście w poradzieckiej Rosji

Agata Czajkowska¹ 

Abstrakt

Artykuł przedstawia genezę edukacji o Holokauście w Federacji Rosyjskiej. Nauczanie o Holokauście na świecie jest współcześnie monitorowane przez International Holocaust Remembrance Alliance, organizację która nie uwzględnia jednak stanu nauczania o Holokauście w Rosji, skupiając się na krajach europejskich. W tekście zostały ukazane wybrane wątki badania dotyczącego społeczno-politycznych wymiarów nauczania o Holokauście w rosyjskim systemie edukacji szkolnej i pozaszkolnej oraz próby zilustrowania „rosyjskiej opowieści” o Holokauście w obliczu dominującej ideologii.

Słowa kluczowe

Edukacja, Holokaust, memory studies, pedagogika pamięci, Federacja Rosyjska

The Socio-Political Context of Holocaust Education in Post-Soviet Russia

Abstract

The article presents the genesis of Holocaust education in the Russian Federation. Holocaust education in the world is currently monitored by the International Holocaust Remembrance Alliance, which, however, does not take into account the state of Holocaust education in Russia, focusing instead on European countries. The text presents the selected themes of the study on socio-political dimensions

¹ Wydział Nauk o Wychowaniu, Uniwersytet Łódzki, Poland,
agata.czajkowska@now.uni.lodz.pl, <https://orcid.org/0000-0002-1933-3329>

of teaching about the Holocaust in the Russian system of formal and non-formal education and attempts to illustrate the "Russian story" of the Holocaust in the face of the dominant ideology.

Keywords

Education, Holocaust, memory studies, pedagogy of remembrance, Russian Federation

Wprowadzenie

Miejsce, jakie w nauczaniu historii II wojny światowej w rosyjskiej szkole zajmuje pamięć o eksterminacji Żydów przez nazistów, wyznacza „podwójny paradoks” pamięci. Po pierwsze, współczesne ramy polityczne i prawne stwarzają ogólnie korzystne warunki dla rozpowszechniania wiedzy o Holokauście w Rosji. Niemniej, ramy te mają bardzo niewielki wpływ na praktyki i dyskursy, które mobilizują pamięć o tym aspekcie II wojny światowej. Po drugie, to, co w Rosji nazywa się „Wielką Wojną Ojczyźnianą”, czyli konfrontacja państw Osi (głównie Niemiec) z ZSRR w latach 1941–1945, stanowi dziś filar rosyjskiej „powieści narodowej”. Jej miejsce i rola w dyskursie o przeszłości przybiera coraz bardziej na znaczeniu. Nie prowadzi to jednak do lepszego poznania historii Holokaustu ani do włączenia tego wydarzenia historycznego w ramy praktyk upamiętniających. Sytuacja jest tym bardziej paradoksalna, że 2 mln 600 tys. – 2 mln 800 tys. Żydów eksterminowanych przez hitlerowców, pochodziło z terenów ZSRR, w tym 120 tys. z terytorium Rosji w jej obecnych granicach, z wyłączeniem Krymu i obwodu kaliningradzkiego (Altman, 2002).

Celem artykułu jest przedstawienie i krytyczna analiza mechanizmów kształtujących nauczanie o Holokauście w systemie rosyjskiej edukacji. W szerszej perspektywie, autorka stara się przyjrzeć następującym zagadnieniom:

- Jakie są ramy historyczne, polityczne, prawne i instytucjonalne, które sprzyjają lub przeciwnie, uniemożliwiają upowszechnianie pamięci o Holokauście w szkołach w Rosji?
- Kto i jak działa na rzecz włączenia tego aspektu historii do szkolnej narracji o wojnie?
- W jakim stopniu i w jaki sposób temat Holokaustu jest dziś zintegrowany z nauczaniem historii II wojny światowej w szkole – czy wręcz przeciwnie, jest z niej wykluczony?
- Jakie miejsce zajmuje w rosyjskich „formalnych programach nauczania” temat Holokaustu?

Zastosowane badanie interdyscyplinarne łączy kilka podejść i metod: jakościową analizę krytyczną treści podstawy nauczania historycznego w Federacji Rosyjskiej – *Standardu historyczno-kulturowego (Istoriko-Kulturnyj standard)* i *Koncepcji nowego kompleksu edukacyjno-metodycznego w zakresie nauczania historii ojczystej (Koniecznaja koncepcija nowowozrastno-metodiceskogo kompleksa po otczestwiennoj istorii)*; jakościową analizę krytyczną treści obowiązujących podręczników do historii ojczystej²; jakościową analizę materiału empirycznego. Informacji na temat zjawiska, które leży u podstaw badania, dostarczyły wywiady epizodyczne³ przeprowadzone w oparciu o scenariusz z listą dyspozycji (Flick, 2000). Wywiady on-line przeprowadzono z pięcioma nauczycielami z Czelabińska oraz pięcioma nauczycielami z Moskwy, w okresie sierpień – październik 2021 r.

Geneza edukacji o Holokauście w Rosji

Rosja, Białoruś i Ukraina doświadczyły długiej historii antysemityzmu sięgającej czasów Imperium Rosyjskiego w XIX wieku. Poprzez podboje militarne na początku XIX wieku Rosja zdobyła terytorium zamieszkałe przez dużą populację żydowską. Ograniczona została mobilność Żydów na tym terytorium, znanym jako strefa osiedlenia. Pod koniec XIX i na początku XX wieku doszło do masowych ataków na społeczności żydowskie w Imperium Rosyjskim (Altman, 2009). Ataki te przyczyniły się do powstania terminu „pogrom”, który od tamtego czasu nabrał uniwersalnego znaczenia, oznaczającego ukierunkowany atak etniczny. Pogromy wpłynęły na decyzję wielu Żydów z Europy Wschodniej o emigracji do Ameryki w tym okresie, zwłaszcza w pierwszej połowie XX wieku. Życie Żydów w Związku Radzieckim nadal było niepewne, ponieważ byli prześladowani jako więźniowie polityczni i ograniczano ich prawa do emigracji. Według rosyjskiego badacza Holokaustu, Ilyi Altmana, od połowy lat czterdziestych do późnych lat osiemdziesiątych temat Holokaustu był pomijany w szkołach i podręcznikach uniwersyteckich, encyklopediach i monografiach przede wszystkim z powodów politycznych. Ideologiczne mechanizmy wypierania przybierały różne formy: pomijania tematu milczeniem, zniekształcania faktów historycznych i bezpośredniego fałszowania (Altman, 1999). Drugim powodem stały się niewątpliwie strategie adaptacyjne społeczeństwa, związane z potrzebą wyznaczenia kierunku przynależności, tożsamości, podmiotowości. Po 1945 r. w społeczeństwach, w których władza i reguły życia społecznego zostały doszczętnie zniszczone przez totalitarne rządy, konieczne było przywrócenie minimalnej spójności społeczeństwa obywatelskiego i legitymizacji władzy. Jak opisuje podobne zjawiska społeczne Paul Connerton, przemożnym pragnieniem

społeczeństwa stało się zapomnienie niedawnej przeszłości – nastąpiło zatem przejście od „normatywnej niepamięci” do „zapomnienia konstytutywnego dla tworzenia nowej tożsamości” (por. Connerton, 2008, s.62-64). Istotą tego ostatniego jest nie tyle strata związana z niemożnością zachowania pewnych rzeczy w pamięci, ile raczej pożytek odniesiony przez tych, którzy wiedzą, w jaki sposób odrzucić wspomnienia, które nie służą żadnym praktycznym celom w zarządzaniu tożsamością i bieżącymi ideałami. W rezultacie zapominanie staje się częścią procesu, w którym nowy zasób wspólnych wspomnień jest konstruowany niejednokrotnie zarówno w oparciu o to, co pamiętamy, jak i o to, co przemilczamy (por. Connerton, 2008, s. 62-64). Sytuacyjne przemilczanie nie ma przypadkowego charakteru – tworzy swoisty wzór, a jego motywami są najczęściej przekonania o szkodliwym wpływie wspomnień na teraźniejsze działania, które mogłyby ulec osłabieniu czy zniekształceniu, gdyby pewne kwestie nie pozostały w cieniu. To, co wolno zapomnieć, tworzy przestrzeń życiową dla teraźniejszych przedsięwzięć (Connerton, 2008, s.63).

Edukacja o Holokauście w Rosji rozpoczęła się w latach 90. XX wieku dzięki indywidualnym wysiłkom nauczycieli, a nie jako inicjatywa wspierana przez państwo. W tamtym czasie rząd rosyjski zaczął odtajniać dokumenty archiwalne i udostępniać je opinii publicznej. W latach 1991–1994 rząd rozpoczął pilotażową edukację publiczną, która obejmowała międzynarodowe wystawy tematyczne, m.in. „Dom Anny Frank” (Holandia)⁴, które odbywały się w Moskwie i innych miastach. We współczesnej Rosji dwie organizacje pozarządowe – Rosyjskie Centrum Badań i Edukacji Holokaustu (założone w czerwcu 1992 r. (obecnie: Centrum Naukowo-Edukacyjne „Holokaust”) i Fundacja Holokaust⁵ (założona w 1997 r.) – odegrały wiodącą rolę w organizowaniu nauczania o Holokauście. Obok tych dwóch organizacji, także Muzeum Dziedzictwa Żydowskiego i Holokaustu⁶, finansowane przez Rosyjski Kongres Żydów⁷, zainicjowało kilka interesujących projektów edukacyjnych.

Jednym z głównych celów Centrum było zorganizowanie nauczania historii Holokaustu w rosyjskich szkołach i na uniwersytetach. W 1999 r. Centrum współpracowało z pracownikami Rosyjskiej Akademii Edukacji, głównego ośrodka metodologii nauczania w kraju, w celu stworzenia programu nauczania i ustalenia wytycznych do nauczania historii Holokaustu. Centrum wydało przewodnik dla nauczycieli pn. *Historia Holokaustu na okupowanym terytorium Związku Radzieckiego*, napisany trzy lata wcześniej (1996 r.) przez Rosjankę Galinę Kłokową, który odegrał szczególnie ważną rolę w nauczaniu.

Z uwagi na fakt, że Rosja nie miała rządowego programu nauczania na temat Holokaustu, ważne było, aby opracować pomoce dydaktyczne i umożliwić nauczycielom kontakt z międzynarodowymi ekspertami w tej dziedzinie poprzez seminaria edukacyjne. Aby to osiągnąć, Centrum współpracowało z Fundacją Holokaust w latach 2007-2011 przy organizacji sześciu międzynarodowych konferencji pod hasłem „Lekcje Holokaustu i współczesnej Rosji”⁸ oraz kilku regionalnych seminariów organizowanych przez *The Living History Forum*⁹. Szwedzcy nauczyciele i pracownicy Centrum oraz Fundacji Holokaust zostali zaproszeni do zabrania głosu podczas tych wydarzeń, a artykuły naukowe z tych konferencji zostały opublikowane i udostępnione nauczycielom. Szacuje się, że dzięki tym działaniom udało się dotrzeć do dziesiątek tysięcy nauczycieli. Międzynarodowe kursy doskonalenia nauczycieli organizowane przez Centrum i Fundację Holokaust stanowiły zbiorową przestrzeń badań nad metodami nauczania o Holokauście. Oferowane kursy powstały we współpracy z Moskiewskim Instytutem Otwartej Edukacji¹⁰, agencją rządową nadzorującą wydawanie świadectw nauczycielom oraz ponowną certyfikację nauczycieli moskiewskich, która jest wymagana co pięć lat. Od 2010 r. kursy te działają pod auspicjami Federalnej Akademii Zaawansowanego Szkolenia i Szkolenia Zawodowego dla Edukatorów¹¹. Instytut Yad Vashem¹² jest również partnerem w zakresie edukacji o Holokauście w Rosji. Od 2000 r. Instytut prowadzi kursy letnie dla 40-50 nauczycieli, z których 25 jest wysyłanych każdego roku na seminaria do Izraela. Do tej pory ponad 250 nauczycieli z Rosji przeszło szkolenie w Jerozolimie i zostało regionalnymi przedstawicielami Centrum Holokaustu w instytucjach rozwoju zawodowego i na uniwersytetach pedagogicznych. Te instytucje nie tylko szkolą nauczycieli w zakresie wiedzy o Holokauście, ale także umożliwiają im uczestnictwo w wymianach międzynarodowych w Europie i w Stanach Zjednoczonych. Ponad 100 nauczycieli uczestniczyło w tych programach i odwiedziło Dom Konferencji Wannsee¹³, Mémorial de la Shoah¹⁴ we Francji oraz różne muzea Holokaustu w Stanach Zjednoczonych. Wszystkie te wyjazdy były finansowane w całości przez Centrum Holokaustu i jego zagranicznych partnerów, bez wsparcia rządu rosyjskiego.

⁸ <https://holocf.ru/международные-конференции/>

⁹ <https://www.levandehistoria.se/>

¹⁰ <https://corp-univer.ru/>

¹¹ <https://td-osz.ru/en/uspeh/fgaou-dpo-akademiya-povysheniya-kvalifikacii-akademiya-povysheniya-kvalifikacii/>

¹² <https://www.yadvashem.org/>

¹³ <https://www.museumsportal-berlin.de/pl/muzea/haus-der-wannsee-konferenz/>

¹⁴ <https://www.memorialdelashoah.org/>

Punktem zwrotnym było włączenie tematu Holokaustu do projektu oficjalnego Rosyjskiego Standardu Edukacji Historycznej z 2003 r., który od tego czasu uczynił z Holokaustu obowiązkowy temat w podręcznikach w całym kraju. Dwudziestu autorów wprowadziło do redagowanych przez siebie podręczników rozdział o Holokauście. W 2010 r. prestiżowe wydawnictwo „Russkoe Slovo” zebrało te rozdziały w jednej publikacji zatytułowanej *Temat Holokaustu w podręcznikach szkolnych*, która zawiera również zalecenia dla nauczycieli, jak wykorzystywać teksty na lekcjach. W 2011 r. Centrum Holokaustu udało się wprowadzić pytania tematycznie związane z Holokaustem do Jednolitego Egzaminu Państwowego, co jest równoznaczne z uznaniem wagi przedmiotu przez Ministerstwo Edukacji i Nauki Federacji Rosyjskiej. Dziś instytucje rządowe zajmujące się rozwojem zawodowym nauczycieli regularnie organizują wykłady i seminaria na temat Holokaustu dla nauczycieli historii i nauk społecznych w całym kraju. Moskiewski Instytut Otwartej Edukacji oferuje wykłady o Holokauście w ramach programu rozwoju zawodowego. W 2010 r. Centrum Holokaustu wraz z Federalną Akademią Zaawansowanego Szkolenia i Przekwalifikowania Zawodowego dla Edukatorów opracowało ujednolicony moduł edukacyjny na temat Holokaustu, który został rekomendowany przez Ministerstwo Edukacji i Nauki do wdrożenia w lokalnych jednostkach edukacyjnych.

W szkołach, w których nie uczy się o Holokauście (łącznie, w szkołach średnich tylko sześć lekcji poświęconych jest historii II wojny światowej), praca pozalekcyjna i zadania domowe uczniów nabrały fundamentalnego znaczenia. Wielu nauczycieli prowadzi zajęcia fakultatywne, w ramach których odbywają się wieczorne dyskusje ze świadkami i ocalałymi z Holokaustu, a także pokazy filmów, po których następuje dyskusja. W ostatnich latach, gdy uczniowie dowiadawali się o Holokauście, zaczęli aktywniej pielęgnować pamięć o tym wydarzeniu. Brali udział w takich działaniach, jak przeprowadzanie wywiadów ze świadkami historii czy konserwacja pomników Holokaustu. Od 12 lat Centrum Holokaustu i Fundacja Holokaust organizują międzynarodowy konkurs „Pamięć Holokaustu – Droga do Tolerancji”¹⁵. Liczba zgłoszeń nadsyłanych przez rosyjskich uczniów i nauczycieli rosła z każdym rokiem. W 2011 r. do konkursu zgłoszono 2000 prac z niemal każdego regionu Rosji. Wzrost zainteresowania był częściowo spowodowany publiczną kampanią informacyjną prowadzoną przez Ministerstwo Edukacji i Nauki w 2010 i 2011 r. Konkurs okazał się doskonałym sposobem na ocenę jakościowych i ilościowych parametrów nauczania o Holokauście w Rosji. Najciekawsze prace konkursowe stanowiły projekty oparte na lokalnych

¹⁵ <https://holocf.ru/конкурс-2/>

materiałach historycznych. Wśród tych zgłoszeń znalazły się artykuły, opowiadania, wiersze, rysunki, scenariusze i filmy dokumentalne powstałe na bazie materiałów z archiwów historii mówionej, dokumentów z archiwów osobistych i badań socjologicznych. Nagrody wręczane są zwycięzcom 27 stycznia, w Międzynarodowy Dzień Pamięci o Ofiarach Holokaustu, w Centrum Informacyjnym ONZ w Moskwie. Od 2004 r. laureaci prezentowali swoje prace również w siedzibie UNESCO w Paryżu¹⁶. Zwycięskie projekty zostały także opublikowane w ośmiu tomach specjalnych zatytułowanych *Nie możemy milczeć: dzieci w wieku szkolnym i studenci wobec Holokaustu*¹⁷.

Od 2001 do 2005 r. rząd federalny prowadził ogólnokrajowy program promujący tolerancję pn. „Tolerancja, świadomość i zapobieganie ekstremizmowi w społeczeństwie rosyjskim”. Chociaż w programie nie było wzmianki o Holokaucie, temat ten był szeroko prezentowany na seminariach dla nauczycieli oraz poprzez szereg pomocy dydaktycznych, które zostały przygotowane na tę okazję. Jedną z pierwszych pomocy dydaktycznych opublikowanych w ramach tego programu był podręcznik Ilyi Altmana pt. *Historia Holokaustu i żydowskiego ruchu oporu na okupowanych terytoriach Związku Radzieckiego* (Altman, 2002; por. Arad, 1991).

W 2002 r. 25 000 egzemplarzy podręcznika pt. *Historia Holokaustu w Związku Radzieckim*¹⁸, którego autorami są Ilya Altman, Alla Gerber i David Poltorak, zostało wydrukowanych za zgodą Ministerstwa Edukacji. W 2003 r. podręcznik ten został przetłumaczony na język niemiecki w Austrii. Centrum Holokaustu wydało scenariusze lekcji i pomoce dydaktyczne dla nauczycieli literatury rosyjskiej, opublikowało także listę zajęć pozalekcyjnych dotyczących różnych tematów Holokaustu, takich jak Międzynarodowy Dzień Pamięci o Holokaucie (2009), Babi Jar (2006), Noc Kryształowa (2008) i Sprawiedliwi wśród Narodów Świata (2005, 2011)¹⁹.

W ten sposób zebrano bardzo ciekawe doświadczenia w zakresie nauczania o Holokaucie w kontekście historii II wojny światowej. Wiele z wymienionych programów edukacyjnych otrzymało dofinansowanie od organizacji międzynarodowych, takich jak Rada Europy, The Conference on Jewish Material Claims Against Germany²⁰, Task Force for International Cooperation on Holocaust Education, Remembrance and Research (obecnie International Holocaust

¹⁶ <https://holocf.ru/презентация-студентов-в-штаб-квартир/>

¹⁷ <https://holocf.ru/мы-не-можем-молчать/>

¹⁸ <https://holocf.ru/история-холокоста-на-территории-ссср/>

¹⁹ <https://holocf.ru/методические-материалы/>

²⁰ <https://www.claimscon.org/>

Remembrance Alliance - IHRA)²¹, a także od lokalnych sponsorów. Od 2008 r. programy edukacyjne Centrum Holokaustu są corocznie finansowane z dotacji Prezydenta Rosji w wysokości 70–80 tys. USD. Niemniej jednak, szkolenia nauczycieli i udział oficjalnych instytucji w projektach edukacyjnych o Holokauście pozostają ograniczone z uwagi na fakt, że Rosja nie jest członkiem IHRA i nie istnieje formalny rządowy program nauczania o Holokauście w tym kraju. Współpraca międzynarodowa, głównie ze względu na wymianę doświadczeń w zakresie kultury pamięci związanej z wydarzeniami II wojny światowej, jest nadal ważnym narzędziem uświadamiania społeczności edukacyjnej znaczenia Holokaustu. Tworzenie przestrzeni dla współpracy rosyjskich nauczycieli z liderami instytucji edukacyjnych w innych krajach jest korzystne dla obu stron. Wymiana umożliwia poznanie sposobów zachowania pamięci o ofiarach Holokaustu w obu grupach. Pozwala także dowiedzieć się, jak Rosjanie starają się zachować pamięć o ofiarach i bohaterach Wielkiej Wojny Ojczyźnianej. Taka wymiana teorii i metodyki tworzy kontekst dla przyjrzenia się kwestii uniwersalności Holokaustu, która związana jest nierozzerwalnie ze zjawiskiem wyjątkowości Zagłady. Jest to uwarunkowane traktowaniem Holokaustu jako tzw. paradygmatycznego ludobójstwa. Studia nad ludobójstwem rozwinęły się po II wojnie światowej, a dokładnie po serii wydarzeń składających się na Holokaust. W konsekwencji przywrócone zostały historii inne przypadki masowych okrucieństw i zbrodni, a badacze zaczęli zajmować się nimi intensywniej i ze szczególnym uwzględnieniem aspektów prawnych. Holokaust zaczęto analizować na tle innych przypadków o podobnych znamionach i przebiegu. W efekcie, również w centrum uwagi wielu nauczycieli, pojawiło się pytanie o sens i potrzebę nauczania o Holokauście w kontekście innych przypadków masowego cierpienia konkretnych grup etnicznych czy religijnych w toku dziejów. W opinii Yehudy Bauera, historyka i badacza Holokaustu, przeprowadzanie komparacji i poszukiwanie analogii mogą stać się okazją do zrozumienia historycznego znaczenia zagłady narodu żydowskiego. Z tego samego powodu, badanie innych przypadków ludobójstwa poprzez odniesienia do Holokaustu ma szansę przyczynić się do głębszego poznania ich istoty. Zdaniem Bauera Holokaust pozostanie w centrum uwagi wszelkich badań nad ludobójstwem z uwagi na swą paradygmatyczną naturę i będzie stanowił punkt wyjścia dla rozważań i prób zapobieżenia w przyszłości podobnym zbrodniom (zob. Bauer, 2006).

Szkolenie przyszłych nauczycieli pozostaje w Rosji sprawą najwyższej wagi. Z inicjatywy profesora Efima Pivovara, rektora Rosyjskiego Państwowego

²¹ <https://holocaustremembrance.com/>

Uniwersytetu Humanistycznego, wprowadzono nowy kurs uniwersytecki pt. „Historia Holokaustu” oraz zaproponowano zaproszenie nauczycieli z różnych regionów Rosji do udziału w kursie doskonalenia zawodowego na ten temat. W 2011 r. w wielu znaczących rosyjskich publikacjach pedagogicznych, w tym *Teaching of History in School*, ukazały się liczne artykuły na temat nauczania o Holokauście. Artykuły napisali nie tylko cenieni naukowcy, jak profesor Evgenii Vyazemskii, ale także młodzi nauczyciele z odległych zakątków Rosji, m.in. Elena Petrova, nauczycielka historii z miejscowości Polyarnye Zori w obwodzie murmańskim (zob. Altman, 2012). W ostatnich latach Centrum Holokaustu poświęciło szczególną uwagę „pedagogice muzealnej”, kładąc nacisk na tworzenie eksponatów związanych z Holokaustem w regionalnych muzeach historycznych.

Współczesny kontekst nauczania o Holokauście w systemie rosyjskiej edukacji

Centrum Holokaustu, od czasu swojego powstania, opublikowało znaczącą liczbę materiałów dla nauczycieli, w tym własne podręczniki, zbiory dokumentacji i publikacje metodyczne. Centrum zawsze udostępniało wiele z tych materiałów w Internecie i czyni to nadal²², ponadto udostępnia także informacje poświęcone dwóm bieżącym projektom. Jednym z nich jest projekt pn. „Powrót do godności”, który jest współorganizowany z Rosyjskim Kongresem Żydów i ma na celu zapewnienie zorganizowania pochówków ofiar masowych egzekucji według tradycji żydowskich i prawa krajów, w których znajdują się masowe groby. Drugi projekt, „Liberators”, ma na celu przywrócenie imion oficerów, lekarzy i pielęgniarek, którzy leczyli zwolnionych więźniów Auschwitz oraz imion żołnierzy Armii Czerwonej, którzy dokumentowali wyzwolenie obozu.

W odpowiedzi na pandemię Covid-19 ośrodek opublikował więcej materiałów w Internecie i wprowadził nowe metody upowszechniania wiedzy historycznej w sieci. Każdego dnia, od 3 kwietnia do 9 maja 2020 r. autorzy projektu „Victory” publikowali list lub wpis do pamiętnika, napisany tego samego dnia w 1945 r. Materiały te były ponownie publikowane przez rosyjskie gazety i agencje informacyjne, instytucje edukacyjne i lokalną administrację. Wśród autorów listów i pamiętników znaleźli się ludzie, którzy pochodzili z różnych części Związku Radzieckiego i pracowali w różnych zawodach – byli to oficerowie,

²² Szczegółowe informacje nt. wszystkich wymienionych w artykule projektów znajdują się na stronach: <https://holocf.ru/проект-вернуть-достоинство/>; <https://holocf.ru/документы-неделя-памяти/>; <https://holocf.ru/сохрани-мои-письма-выпуск-шестой/>; <https://holocf.ru/центр-холокост-выкладывает-свои-из/>

piloci, artylerzyści, lekarze, dziennikarze i artyści. Wśród materiałów znalazły się te opublikowane już w pięciu tomach kolekcji Centrum Holokaustu pn. „Save My Letters”, uzupełnione o dokumenty, takie jak listy i pamiętniki z archiwów państwowych i muzeów w całej Rosji. Podczas wydarzenia zorganizowanego z okazji siedemdziesiątej piątej rocznicy Dnia Zwycięstwa – 9 maja 2020 r. – pracownicy Centrum stworzyli nagranie czytania listów napisanych przez żołnierzy Armii Czerwonej w dniu 9 maja 1945 r. Wideo zostało opublikowane na kanale YouTube „Culture of Dignity”. Listy, obok pracowników Centrum Holokaustu, czytali także uczniowie klas dziewiątych, zaś nauczyciele i uczniowie z całej Rosji zostali poproszeni o nadesłanie podobnych nagrań do ośrodka. Działania Centrum Holokaustu podczas epidemii Covid-19 można częściowo przypisać sprawnie funkcjonującemu systemowi on-line ośrodka. Istotna jest również znacząca liczba nauczycieli i uczniów z całej Rosji, którzy angażując się w pracę z materiałami udostępnionymi na stronie internetowej i nadsyłając nagrania do projektu, przyczynili się do szerokiego rozpowszechnienia informacji na podejmowane tematy.

Współzałożyciel i współprzewodniczący Rosyjskiego Centrum Badań i Edukacji Holokaustu, Ilya Altman, ubolewa nad brakiem uwagi poświęconej takim tematom, jak życie pod okupacją hitlerowską, rola kolaborantów i opór w edukacji państwowej. Przyznaje, że Holokaust nie jest traktowany jako odrębny temat w edukacji historycznej: raczej, jeśli uczeń jest zainteresowany tematem, musi sam go przestudiować. Altman wyraża również rozczarowanie, że chociaż Rosja była zaangażowana w powołanie Międzynarodowego Dnia Pamięci o Holokauście, w dniu upamiętniającym wyzwolenie Auschwitz przez Armię Czerwoną (27 stycznia), ten dzień nadal nie jest uznawany w Rosji jako data upamiętniająca (Altman, 2009).

Irina Belareva, nauczycielka w liceum w Moskwie, mówi, że to nauczyciel musi zdecydować, czy Holokaust jest nauczany jako specyficzny przedmiot sam w sobie – czyli jako element konkretnego przedmiotu szkolnego. „Jeśli uczniowie w ramach programu nauczania poznają elementarne informacje nt. Holokaustu, konkretna dyskusja na ten temat nie jest wymagana. Oczywiście wszystko zależy od nauczyciela”.

Elena Akimova, nauczycielka z liceum w Czelabińsku, zauważa, że Europa Wschodnia niesie podwójne brzemienie epoki nazizmu i komunizmu, co sprawia, że otwarta dyskusja na temat przeszłych zbrodni, etyki i odpowiedzialności – zwłaszcza w przypadku dzieci – jest podwójnie trudna, chociaż uważa, że podwójnie konieczna. „W przeciwieństwie do Europy Zachodniej, Wschód

i Europa Środkowa mają do pokonania nie jedną, ale dwie trudne przeszłości. Jest to oczywiście wszystko to, co wydarzyło się podczas II wojny światowej oraz komunistyczna przeszłość. Teraz, w obu tych przypadkach, istnieje tendencja do sprowadzania nie tylko sprawców, ale głównie współpracowników, w tym kolaborantów, a nawet świadków, do roli męczenników czy bohaterów”.

Studenci – czy to w Rosji, czy w Wielkiej Brytanii – mogą z większym zainteresowaniem podchodzić do badania przeszłości, jeśli zostanie nawiązany osobisty związek, zauważa Marina Degterenko, nauczycielka z liceum w Czelabińsku. Jej piętnastoletnia uczennica Tatyana stwierdziła przed podjęciem tematu na lekcji, że wie o Holokauście – odniosła to do przeżyć swojego dziadka w sowieckim łagrze. „Bardzo mnie to niepokoi, ponieważ mój dziadek, za Stalina, został wysłany do obozów [sowieckiego gułagu]” – powiedziała. „Kiedy miałam 10 lat, przeczytałam jego pamiętnik. Zostawił o tym wszystkim pamiętnik i wywarło to na mnie silny wpływ”. Stwierdziła również, że „im szybciej Wschód upora się z prawdą o swojej przeszłości, tym lepiej. «Ludobójstwo» zostało wymyślone, aby opisać nazistowski Holokaust, ale to jest słowo, które niestety musiało być używane od tamtej pory, aby opisać nowsze wydarzenia w Kambodży i Rwandzie. Prawdopodobnie powtórzy się, dopóki dzieci nie nauczą się dzisiaj lekcji z Holokaustu. Ważne jest, aby każdemu przekazać, że Holokaust nie był czymś, co Niemcy zrobili Żydom. Ważne jest, aby powiedzieć, że jest to coś, co każdy może zrobić komukolwiek innemu. Gotowość ludzi do zapomnienia o zbrodniach przeszłości była lekcją, której nie stracił sam Hitler. Wysyłając swoje wojska do Polski w 1939 r., rozkazał im być bezlitosnym, mówiąc: Kto dziś pamięta eksterminację Ormian?”

Represyjne wymazywanie Holokaustu z pamięci zostało zapoczątkowane przez sam Kreml w projekcie raportu państwowego dotyczącego tragedii w Babim Jarze, napisanego w lutym 1944 r. Słowo „Żydzi” zostało w nim zmienione na „pokojuowi obywatele radzieccy”. W ZSRR wiele pisano i mówiono o Słowianach, którzy padli ofiarą nazistów, ale nie utworzono specjalnych pomników w miejscach eksterminacji Żydów. Nie można było wspomnieć o „żydowskim” Holokauście nawet na pomnikach poległych w wojnie, które wzniesiono na cmentarzach żydowskich. Proces Eichmanna, dzieło Elie Wiesela i telewizyjny mini serial „Holocaust” nie zostały opublikowane (a nawet były całkowicie nieznane) w ZSRR. Od lat 70. XX wieku podejmowane przez żydowskich dysydentów próby złożenia wieńców na grobach ofiar Holokaustu zostały udaremnione przez milicję i połączone z aresztowaniami. W ZSRR nie opublikowano naukowych komentarzy do dokumentów z Procesów Norymberskich, zbiorów dokumentów dotyczących

zbrodni SS oraz archiwaliów regionalnych dotyczących ofiar. We wczesnych latach 60. XX wieku opublikowany został *Dziennik Anny Frank* przez słynnego pisarza Ilję Erenburga, jednego z kompilatorów *Czarnej Księgi*²³. W swojej przedmowie, Erenburg podał prawdziwe, choć ograniczone informacje o Holokauście i losie Anny Frank.

Przedstawiony wyżej, krótki przegląd sowieckiej wersji negacji Holokaustu (a raczej zaprzeczenia jego wyjątkowości), ukazuje problemy i trudności napotymane przez nauczycieli w państwach postsowieckich, zwłaszcza w Rosji, którzy chcą wprowadzać swoich uczniów w tematykę Holokaustu. Współczesna rosyjska historiografia akademicka z łatwością obaliła wiele mitów historycznych (tworząc jednocześnie wiele nowych). Niemniej jednak, prawie wcale nie poruszyła tematu Holokaustu. Oczywiście, zwolennicy tej historiografii, autorzy nowych podręczników szkolnych i uniwersyteckich, również nie podejmują tego tematu (dane o sześciu milionach Żydów zamordowanych w Europie są wyjątkiem, o czym wspomina się mimochodem, a nie w kontekście Holokaustu w ZSRR). Brak pomocy naukowych i kontaktów międzynarodowych znacznie tłumi inicjatywę nauczycieli i uczniów, zwłaszcza na prowincji. Kolejnym czynnikiem jest psychologiczne zmęczenie tematem wojny. Tragedia narodu radzieckiego i zbrodnie nazistowskie (bez wzmianki o Żydach) przez dziesięciolecia dominowały w filmach i powieściach. To prawdopodobnie tłumaczy brak zainteresowania rosyjskich kinomanów *Listą Schindlera* – film, pomimo intensywnego rozgłosu, był wyświetlany w na wpół pustych salach. Pojawił się również subiektywny czynnik: niektórzy przywódcy żydowscy uważają, że nauczanie o Holokauście w nieżydowskich szkołach może spowodować wzrost antysemityzmu. Tymczasem, stale rozwijające się systemy edukacji żydowskiej we Wspólnocie Niepodległych Państw (około czterdziestu szkół) obawiają się wszelkich inicjatyw wprowadzenia kursów fakultatywnych i przedmiotów niezatwierdzonych przez izraelskie Ministerstwo Edukacji.

²³ Jeden z najwcześniejszych dokumentów na temat Zagłady Żydów w granicach ZSRR i w nazistowskich obozach na terenie okupowanej Polski. *Czarna księga* to zbiór relacji naocznych świadków, reportaży oraz oficjalnych zeznań, gromadzonych od 1943 roku przez Żydowski Komitet Antyfaszystowski działający w Związku Radzieckim. Tom zredagowali dwaj wybitni pisarze: Ilja Erenburg i Wasilij Grossman. Na rozkaz Stalina publikacja została wycofana z druku w 1947 r. i po raz pierwszy ukazała się w pełnej, nieocenzurowanej postaci prawie pół wieku później.

Analiza podręczników do historii ojczystej

Krytyczna analiza treści obowiązujących podręczników do historii ojczystej pozwala zaobserwować, że objętość tekstu poświęconego tematowi Holocaustu (w tym definicji, która może pojawić się oddzielnie) oscyluje między 0 a 20 wierszami. Wbrew instrukcjom zawartym w oficjalnych rozporządzeniach, do połowy 2010 roku wznowiono podręczniki, w których nie było wzmianki o zagładzie Żydów w czasie II wojny światowej. Analiza leksykometryczna fragmentów przedstawiających represje wobec ludności cywilnej na terenach okupowanych przez nazistów wskazuje, że słowo *Holokaust* pojawia się dopiero na 14. pozycji, co odzwierciedla trudność skojarzenia Zagłady z historią eksterminacji ludności cywilnej. Przeanalizowanie zbioru obecnie obowiązujących podręczników (stan na czerwiec 2021 r.) pozwoliło na ustalenie 14 rodzajów nieścisłości występujących w tekstach, dotyczących hitlerowskich represji na terytorium ZSRR:

1. Brak informacji o zagładzie Żydów i/lub polityce realizowanej przez nazistów na terenach okupowanych;
2. Liczba ofiar żydowskich w Europie i/lub w ZSRR jest nieobecna, nieprawdziwa i/lub jest uwzględniona w ogólnej liczbie ofiar cywilnych;
3. Założenie, że dokonując inwazji na ZSRR naziści planowali eksterminację Rosjan / Słowian / Sowietów, które spowodowało rezygnację z omówienia eksterminacji Żydów;
4. Żydzi wymieniani są wśród innych populacji będących celem nazistów (Cyganie, jeńcy wojenni, członkowie Partii, Sowietci itd.);
5. Przedstawienie represji wobec Żydów i ich eksterminacji nie pozwala na odróżnienie tych aktów od innych aktów przemocy popełnionych w czasie wojny;
6. Definicja Holocaustu jest podawana bez powiązania z opisem reżimu okupacyjnego;
7. Odniesienia do różnych elementów realizacji „Ostatecznego Rozwiązania” (obozy, miejsca zagłady, Einsatzgruppen itp.) pojawiają się w tekście z pominięciem kontekstu żydowskiego;
8. Brak elementów wyjaśniających, dlaczego Żydzi byli celem nazistów lub fałszywe wyjaśnienia (np. prześladowanie Żydów jest wyjaśniane w związku z reżimem politycznym w ZSRR);
9. Zagłada Żydów przedstawiona jest tylko w odniesieniu do okupacji terenów ZSRR, nie ma odniesienia do Zagłady w jej europejskim wymiarze;
10. Obecność idei, według której naziści rozstrzelali i wysyłali do obozów tylko tych, którzy odmówili im posłuszeństwa lub uznania ich władzy;

11. Brak rozróżnienia między obozami koncentracyjnymi a obozami zagłady; brak informacji o gettach;
12. Brak informacji o postawach miejscowej ludności (kolaboranci, współsprawcy, bierni świadkowie, ratujący);
13. Nie wspomina się o żydowskich aktach oporu;
14. Błędy merytoryczne w tekstach podpisów towarzyszących ilustracjom. Dla przykładu w różnych podręcznikach, to samo zdjęcie jest przedstawiane jako wykonane w niemieckim obozie. W rzeczywistości jest to obraz rosyjskich dzieci, więźniów obozu w Pietrozawodsku, mieście zajętym przez wojska fińskie.

Do powyższych nieprawidłowości można dodać zjawisko, określane jako „eksterioryzacja” Holokaustu: podręczniki do historii ojczystej poświęcają temu zagadnieniu mniej miejsca niż podręczniki do historii świata. Te ostatnie są zwykle stosowane w programie nauczania, obok historii Rosji, chociaż w praktyce często rezygnuje się z tego kursu, ponieważ nie pojawia się on w testach EGE. Podobnie, w podręcznikach historii narodowej rzadko wspomina się o Holokauście na współczesnym terytorium Rosji: eksterminację ilustruje masakra w Babim Jarze (obecnie Ukraina), a nie masakry dokonywane na dzisiejszych terytoriach Federacji.

Muzea szkolne²⁴

Muzea szkolne to „miejsca pamięci” bardzo powszechne w Rosji. Przyjrzenie się ich funkcjonowaniu pozwala zobaczyć, jak historia II wojny światowej trwa i jest przekazywana z pokolenia na pokolenie. W analizie wykorzystano otwarte dane, dotyczące 5179 muzeów zlokalizowanych w 42 regionach Federacji Rosyjskiej. Stanowi to około połowy istniejących muzeów, których liczbę szacuje się na 11 000. Według baz danych w 73% muzeów znajduje się co najmniej jedna wystawa poświęcona wojnie, co podkreśla centralne miejsce, jakie zajmuje ten temat w procesie edukacyjnym w Rosji. Muzea szkolne rozwinęły się z „wojskowych zakątków chwały”, małych przestrzeni utworzonych w szkołach, aby oddać hołd

²⁴ Katalogi muzeów szkolnych w postaci oddzielnych tabel dla każdego regionu zostały opublikowane na starej wersji strony internetowej Federalnego Centrum Turystyki Młodzieżowej [<https://fcdtk.ru/navigation-page/cb2452ba2596cabeaf8253a13c12bb8a>]. Nowa, znacznie bardziej nowoczesna wersja strony, zawiera unikalny katalog rosyjskich muzeów szkolnych [<https://fcdtk.ru/museums>]. Jednak liczba muzeów wymienionych w nowej bazie danych jest obecnie dość niewielka. Na potrzeby artykułu przeanalizowano dane pochodzące z obu baz.

byłym uczniom, którzy polegli na polach bitew. Pierwsze szkolne muzea powstały w latach 1950-1960. W latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych ich liczba na terytorium ZSRR znacznie wzrosła. Większość dzisiejszych muzeów (67%) powstała w czasach radzieckich. Jednak ich powstawanie było kontynuowane w latach 90., a ponownie nasiliło się w 2000 i 2010 r., w ramach promocji edukacji patriotycznej. Dziś obecność muzeum może nawet umożliwić szkołom awansowanie w rankingach regionalnych.

Z analizowanych baz danych wynika, że istnieje jedno muzeum szkolne, które jest w całości poświęcone Holokaustowi lub które obejmuje m.in. wystawę czy dział poświęcony Zagładzie. Jest to tym bardziej zaskakujące, że część danych pochodzi z regionów dotkniętych ludobójstwem Żydów. Przykładem może być Krasnodar, miasto okupowane przez Wehrmacht w okresie od sierpnia 1942 r. do lutego 1943 r. W tym okresie w obwodzie krasnodarskim zginęło 20,5 tys. Żydów, a w samym mieście 11 472 cywilów, w tym Żydów. Spośród 43 muzeów szkolnych w mieście, 36 jest częściowo lub w całości poświęconych Wielkiej Wojnie Ojczyźnianej, co odpowiada średniej krajowej. Jednak pomimo wojennej historii miasta, w żadnym muzeum nie ma działu ani wystawy poświęconej Holokaustowi w jego europejskim, sowieckim czy lokalnym wymiarze. W tych muzeach 80-90% historii wojny sprowadza się do historii wojska, bitew, generałów i partyzantów. Żydzi jako kategoria ofiar zbrodni nazistowskich popełnionych w regionie, nie znajduje odzwierciedlenia w przestrzeni publicznej czy w „miejscach pamięci” miasta. Pomniki wojenne w Krasnodarze cicho pomijają ten aspekt okupacji. Pomnik poświęcony ofiarom mówi o „13 000 mieszkańców Krasnodaru”, nie określając kategorii ani nie wspominając o kryteriach, na podstawie których ci cywile zostali wybrani do eksterminacji. Region krasnodarski należy do tych, w których warunki upowszechniania pamięci o Zagładzie należą do najbardziej niekorzystnych w Rosji, co wymagałoby porównania z innym regionem również dotkniętym Zagładą.

Podsumowanie

Termin używany przez autorów rosyjskich, którzy próbują opisać miejsce Holokaustu w narodowej narracji o wojnie, można przetłumaczyć jako „powściągliwe milczenie” lub „niedomówienie” (*umolčanie*, *umalčivanie*, *zamalčivanie*). Stanowi to złożoną mieszaną „obojętności” i „zatartych idei”, które towarzyszą temu aspektowi historii. W ujęciu Paula Connertona byłoby to „normatywne zapomnienie” (*prescriptive forgetting*) – zjawisko zapominania podobne w swej formie do „represyjnego wymazywania z pamięci” (*repressive*

erasure), tzn. również wynikające z nakazu państwowego, różniące się jednak tym, że zachodzi w interesie wszystkich stron sporu, a zatem ma możliwość uzyskania publicznej aprobaty (Connerton, 2008, s. 61). Tymczasem przemilczenie historii Holokaustu w rosyjskiej edukacji i w praktykach upamiętniających wynika głównie, choć nie wyłącznie, z bezkompromisowości narracji o II wojnie światowej w Rosji.

Można wskazać na sześć głównych przyczyn takiego stanu rzeczy:

1. Trudność w przyznaniu, że niektóre narody poniosły więcej strat w ludziach niż inne, ponieważ byłoby to sprzeczne z mitem o „świętej wojnie” prowadzonej przez nazistów przeciwko „Rosjanom”, „narodowi radzieckiemu” i/lub „Słowianom”. Jest to główna przyczyna „niechęci” do Holokaustu w Rosji.
2. Przywiązanie do „chwalebnego” i „zwycięskiego” wymiaru wojny, co wywołuje pewien niepokój w obliczu okupacji części terytorium ZSRR. Historia okupacji, w którą wpisana jest również historia Holokaustu na terenach ZSRR, skłania do rozważenia okoliczności wycofania Armia Czerwonej – tym samym może zachęcać do zakwestionowania przyczyn tego wycofania.
3. Długa i złożona tradycja antysemityzmu, w tym antysemityzmu państwowego, motywującego, by nie interesować się cierpieniami Żydów, a częściowo wzbudzającego podejrzenia względem inicjatyw, które mają na celu przybliżenie historii Holokaustu.
4. Trudność w mówieniu o Sowietach, którzy przyczynili się do ludobójstwa Żydów. Kwestionowałoby to jedność „narodu radzieckiego” w obliczu wroga.
5. Pamięć o innych tragicznych wydarzeniach XX w. Eksterminacja Żydów przez nazistów nie jest jedyną stroną radzieckiej przeszłości, w której duże populacje zostały zranione i odczłowieczone. Nawet jeśli pamięć o tych wydarzeniach napotyka również trudności w integracji świadomości narodowej, to większość Rosjan jest świadoma tej przeszłości.
6. Tendencja do postrzegania historii Rosji w sposób autonomiczny, co nie zachęca do otwartości na odczytywanie przeszłości dokonywane poza Rosją i prowadzi do traktowania pozarosyjskich interpretacji z dezaprobatą. Tak więc, w poradzieckiej Rosji, jak zauważa Ilya Altman, pomimo braku polityki państwowego antysemityzmu, władza i społeczeństwo nie są świadome rozmiarów Holokaustu, ani jako zjawiska historycznego, ani jako bezprecedensowej tragedii ludzkości (Altman, 2010).

Na stan edukacji o Holokauście w Rosji, jak również na Ukrainie i Białorusi, wpłynęła historia antysemityzmu regionu, a także pamięć o sowieckim reżimie (por. Konkka, 2021). Wydaje się, że wielu Europejczyków ze Wschodu postrzega Holokaust jako nierozzerwalnie związany z ogromnymi stratami Słowian w czasie wojny i jako wydarzenie współistniejące z ekspansją Związku Radzieckiego w regionie po II wojnie światowej, a także związane z okrucieństwami popełnionymi przez państwo radzieckie po wojnie. Chociaż lokalne i zagraniczne organizacje pozarządowe podjęły inicjatywy w celu zwiększenia świadomości Holokaustu, prawdopodobne jest, że dla dalszych postępów potrzebne będą głębsze zobowiązania ze strony odpowiednich rządów krajowych.

Podczas gdy rosyjski system szkolnictwa średniego mnoży teksty i przemówienia na temat pamięci o II wojnie światowej i podkreśla wagę tej pamięci, Holokaust zajmuje w niej marginalne miejsce. Kiedy pojawia się informacja o eksterminacji Żydów przez nazistów, zawiera ona wiele błędów i luk. Działające na rzecz edukacji o Holokauście w Rosji Centrum (obecnie: Centrum Naukowo-Edukacyjne „Holokaust”) liczy m.in. na zmianę pokoleniową wśród nauczycieli, a także autorów podręczników i programów nauczania. Liczne inicjatywy ośrodka mogą pomóc zmienić sytuację i trwale osadzić nauczanie historii Holokaustu w praktykach edukacyjnych, aczkolwiek liczba szkół, nauczycieli i uczniów zaangażowanych w działania prowadzone przez Centrum musi być wystarczająco duża, aby praca ta mogła zmienić sytuację w całym kraju.

Nie sposób zrozumieć obecnego stanu pamięci o Holokauście w Rosji bez uwzględnienia wagi dziedzictwa radzieckiego. W okresie istnienia Związku Radzieckiego źródła na temat ludobójstwa Żydów na terytorium sowieckim – Holokaustu na Wschodzie – były nieobecne. Musiało upłynąć trochę czasu, zanim tzw. rewolucja archiwalna po 1991 roku dała znaczący impuls do badań uwzględniających radzieckie źródła archiwalne i inne. W ostatnich dwóch dekadach staje się coraz bardziej jasne, jak kluczowe dla zrozumienia Holokaustu jest unicestwienie 2,5 mln – 2,6 mln sowieckich Żydów na terytorium sowieckim sprzed 1939 r. i dodatkowo 1,5 mln – 1,6 mln na terytorium sowieckim anektowanym po pakcie Ribbentrop-Mołotow. Holokaust na Wschodzie jest również kluczowy dla zrozumienia nazistowskich fantazji o rasowej kolonizacji i eksploatacji terytoriów w Europie Wschodniej i ZSRR, polityki okupacyjnej, a także bezprecedensowej wojny nazistowsko-sowieckiej. Jak zauważa Michael David-Fox, intensywne nowe badania nad „Holokaustem na Wschodzie” nie są jedyną zmianą, o której powinniśmy pamiętać, rozważając Holokaust jako część historii Związku Radzieckiego. Nowe programy badawcze zaczęły zajmować się

jeszcze szerszym problemem: cały okres II wojny światowej był przez dziesięciolecia w znacznym stopniu marginalizowany w zaawansowanych studiach nad historią radziecką (Fox, Holquist, Martin, 2014, s. 7).

W ZSRR oficjalna wizja Wielkiej Wojny Ojczyźnianej raczej nie sprzyjała upowszechnianiu pamięci o ludobójstwie Żydów. Ta wizja doprowadziła do zestawu praktyk nieoficjalnej polityki partyjnej, która miała na celu niewyodrębnianie Żydów spośród innych ofiar wojny. Źródła tych praktyk są wielorakie: oficjalna historia wojny, panujący antysemityzm, kampanie antyżydowskie prowadzone przez Stalina, drażliwa kwestia współsprawców, obiektywnie większa liczba ofiar innych niż Żydzi, lęk przed promowaniem przebudzenia świadomości narodowej wśród Żydów w ZSRR itp.

Czarna Księga, zbiór dokumentów zebranych przez komisję literacką Żydowskiego Komitetu Antyfaszystowskiego, miał na celu nagłośnienie rozmiarów i okrucieństwa realizacji „Ostatecznego Rozwiązania” na terytorium ZSRR. Książka ta, wydana pod koniec wojny za granicą, nigdy nie ujrzała światła dziennego w ZSRR. Dopiero pierestrojka i upadek ZSRR zniosły tabu otaczające historię i pamięć o zagładzie Żydów podczas II wojny światowej. Pomimo tego, historia Holokaustu nigdy nie była w stanie wygenerować zbyt dużego zainteresowania w rosyjskim społeczeństwie, ani trwale zintegrować narodowej historii z przeszłości. Nakład *Czarnej Księgi* wydanej ostatecznie w Rosji w 2015 roku jest raczej niski, a nowa ogólnokrajowa sieć wystaw historycznych „Rosja moja historia” [Rossija moja istorija] ignoruje antysemicki wymiar nazizmu. Niemniej jednak, w przeciwieństwie do Związku Radzieckiego, Federacja Rosyjska promuje i chroni, przynajmniej formalnie, pamięć o Zagładzie. Nawet jeśli ostateczne brzmienie ustawy kryminalizującej „wkroczenie w pamięć historyczną [...] II wojny światowej”, przyjętej w kwietniu 2014 r. po długich debatach, nie zawiera bezpośrednich odniesień do Zagłady, to wprowadza zakaz publikowania prac o charakterze negacjonistycznym. Ogólnie rzecz biorąc, stowarzyszenia i naukowcy mogą obecnie swobodnie działać na rzecz lepszego upowszechnienia historii Holokaustu w Rosji.

Bibliografia

- Altman, I. (2012). *Holocaust Education in Russia Today: Its Challenges and Achievements*. The Holocaust and the United Nations Outreach Programme, Discussion Papers Series Volume II. Dostęp: <https://www.unsecretariat.net/en/holocaustremembrance/docs/paper19.html> (20.08.2021).

- Altman, I. (red.). (2009). *Hłokost na tierritorii SSSR: Encikłopiedija – Rossijskaja političeskaja encikłopiedija (ROSSPEN): Nauczno-proswietitielnyj Cienr «Hołokost»*. Rosspen. [Альтман, И. А. (2009). Холокост на территории СССР: Энциклопедия — Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Научно-просветительный Центр «Холокост». Росспен].
- Altman, I. (2010). *Unknown Black Book: The Holocaust in the German-Occupied Soviet Territories*. Indiana University Press.
- Altman, I. (2002). *The Holocaust and Jewish Resistance on the Occupied Territory of the USSR*, Moscow State University.
- Altman, I. (1999). *Teaching the Holocaust in Russia in the 21st Century*. Dostęp: <https://www.yadvashem.org/download/education/conf/Altman.pdf> (20.08.2021).
- Altman, I. (2002). *Żertwy nienawisti. Hołokost w SSSR. 1939-1945*. [b.w.]. [Альтман, И. А. (2002). Жертвы ненависти. Холокост в СССР. 1939-1945].
- Arad, I. (1990). *Hołokost. Katastrofa ewropejskiego ewreijstwa (1933-45): Sbornik statiej*. [b.w.]. [Арад, И. (1990). Холокост. Катастрофа европейского еврейства (1933-45): Сборник статей].
- Arad, Y. (1991). *The Holocaust of Soviet Jewry in the occupied territories of the Soviet Union*, Yad Vashem. Dostęp: http://www.yadvashem.org/untoldstories/Documents/studies/The_Holocaust_of_Soviet_Jewry.pdf (20.08.2021).
- Bauer, Y. (2006), *On the Holocaust and Other Genocides*, United States Holocaust Memorial Museum. Dostęp: <https://www.ushmm.org/m/pdfs/20070215-bauer.pdf> (20.08.2021).
- Connerton, P. (2008). Seven Types of Forgetting. *Memory Studies*, 1, 59–71. DOI: <https://doi.org/10.1177/1750698007083889>
- Global Perspectives On Holocaust Education. Trends, Patterns, and Practices* (2013). United States Holocaust Memorial Museum and Salzburg Global Seminar. Dostęp: https://issuu.com/salzburgglobal/docs/sgs_report_holocaust_education_2012 (12.05.2021).
- Flick, U. (2000). *Episodic interviewing*. W: M.W. Bauer, G. Gaskell (red.). *Qualitative researching with text, image and sound: A Practical Handbook* (s. 75-92). SAGE Publications.
- Flick, U. (2011). *Mixing methods, triangulation and integrated research – Challenges for qualitative research in a world of crisis*. W: N. Denzin, M. Giardina (red.), *Qualitative inquiry and global crisis* (s. 132-152). Routledge. DOI:10.4324/9781315421612-7
- Fox, M.D., Holquist, P., & Martin, A.M. (2014). *The Holocaust in the East: Local Perpetrators and Soviet Responses*, University of Pittsburgh Press.
- Istoriko-kulturnyj standard (projekt)*. [Историко-культурный стандарт (Проект)]. Dostęp: http://istorik-samara.ru/files/Istoriko-kulturnyj_standart.pdf (7.05.2021).
- Koncepcja nowowo uczebno-mietodiczekowo kompleksa po otczestwiennoj istorii (projekt)*. [Концепция нового учебно-методического комплекса по отечественной истории, (Проект)], Dostęp: <https://www.kommersant.ru/docs/2013/standart.pdf> (25.05 2020).
- Konkka, O. (2021). ‘Millions of Russians, Ukrainians, Belarusians, Jews, People of All Ethnicities’: teaching and remembering the Holocaust in Russian schools. *Holocaust Studies*. DOI: <https://doi.org/10.1080/17504902.2021.1992198>.

Tulving E., Donaldson, W. (red.). (1972). *Organization of memory*. Academic Press.

Torkunow, A.W. (2016). *Istoria Rossii. 10 klass. Uczebnik dlja obszczieobrazowatielnych organizacii. W trioch czastiach, cz. 2. Proswieszczenije*. [Торкунов, А.В. (2016). История России. 10 класс. Учебник для общеобразовательных организаций. В трёх частях, ч. 2. Просвещение].

Torkunow, A.W. (2016). *Istoria Rossii. 10 klass. Uczebnik dlja obszczieobrazowatielnych organizacii. W trioch czastiach, cz. 2. Proswieszczenije*. [Торкунов, А.В. (2016). История России. 10 класс. Учебник для общеобразовательных организаций. В трёх частях, ч. 2. Просвещение].

Wołobujew, O.W., Karpaczow, S.P., Romanow, P.I. (2016). *Istorija Rossii. Naczalo XX – naczalo XXI wieka. 10 klass.Uczebnik*. Drofa. [Волобуев, О.В., Карпачёв, С.П., Романов, П.Н., (2016). История России. Начало XX – начало XXI века. 10 класс. Учебник, Дрофа].